MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA BİLİM TARİHİ MAKALELERİ

Hazırlayanlar

Melek DOSAY GÖKDOĞAN-Bihter TÜRKMENOĞLU

TÜRK TARİH KURUMU

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA BİLİM TARİHİ MAKALELERİ

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VI. Dizi - Sayı: 9

MEHMET ŞEMSEDDİN GÜNALTAY

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASINDA BİLİM TARİHİ MAKALELERİ

Hazırlayanlar
Melek DOSAY GÖKDOĞAN
Bihter TÜRKMENOĞLU

ANKARA, 2020

Günaltay, Mehmet Şemseddin, 1883-1961

Orta Çağ İslâm dünyasında bilim tarihi makaleleri / Mehmet Şemseddin Günaltay ; hazırlayanlar Melek Dosay Gökdoğan, Bihter Türkmenoğlu. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2020.

xiv, 83 s. : tıpkıbasım ; 22 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; VI. Dizi-Sayı: 9)

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 17 - 4504 - 0

1. Bilim _ İslam dünyası _ Tarih. 2. İslam ve bilim. 3. İslam ve felsefe. I. E.a. II. Gökdoğan, Melek Dosay, hazırlayan. III. Türkmenoğlu, Bihter, hazırlayan. IV. Dizi.

509

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 28.06.2019 tarihli ve 778/39 sayılı kararı gereği 1.000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-17-4504-0

İnceleyiciler: Prof. Dr. Yavuz UNAT
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR

Kapak Tasarım: Emine ÇAKIR

Baskı

SALMAT BASIM YAYINCILIK
AMBALAJ SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Sebze Bahçeleri Caddesi (Büyük Sanayi 1 Cad.)
Arpacıoğlu İş Hanı No:95/1 İskitler/ANKARA
Tel: (0312) 341 10 24 • Faks: (0312) 341 30 50
www.salmatbasim.com.tr • email: salmatbasim@gmail.com

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ VII
GÜNALTAY HAKKINDA IX

İSLÂM'DA FEN VE FELSEFE 1
Gazâlî 1
İslâm'da Fen ve Felsefe I 6
İslâm'da Fen ve Felsefe II 10
İbn Cezle 15
FENNİYÂT 19
Fennin Sâha-ı Ittılâı 19
BEŞİNCİ ASR-I HİCRİDE MISIR 23
İbn Yunus 23
İbn Rıdvân 24
Ali bin Süleymân 30
Emir Mahmudi ed-Devle Ebû'l Vefa Mübeşşir bin Fâtik 31
Ebû'l Kâsım Ammar bin Ali el Mevsılî 32
MÜESSESÂT-I İLMİYYEDEN KÜTÜPHÂNELER 33
MÜESSESÂT-I İLMİYYEDEN RASATHÂNELER 41
İslâm'da İlm-î Heyet ve Rasathâneler 42
Rasathâneler 44
MÜESSESÂT-I FENNİYYEDEN HASTAHÂNELER 51
Bağdât Bîmâristânları 51
Meyyâfârikîn Bîmârhânesi 54
İran Taraflarında Tesis Edilen Bîmâristânlar 54
Suriye'de Müesses Bîmâristânlar 54
Şâm 55

SÖZLÜK 57
KAYNAKLAR 69
DİZİN 71
EKLER 75

ÖN SÖZ

Mehmet Şemseddin Günaltay'ın *Sebîlürreşâd* dergisinde yayınlanan bilim tarihi makalelerinin Türk bilim tarihi açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Orta Çağ İslâm bilimiyle ilgili olan bu makalelerin sayısı dokuzdur ve bunların önemi, İslâm'ın terakkiye mani olmadığını kanıtlamak maksadıyla kaleme alınmış olmalarıdır. Bilindiği gibi Fransız tarihçi ve düşünürü Ernst Renan, 1883 yılında Sorbonne'da verdiği "İslâm ve Bilim" başlıklı konferansında İslâm dininin terakkiye mani olduğunu ileri sürmüştü. Bu konferanstan sonra İslâm ülkelerinde uyanan tepki ve bu konferansa yönelik reddiyeler bağlamında değerlendirilebilecek pek çok çalışma yapılmış ve yazılmıştır.[1] Bu ortamda ortaya çıkan İslâmcılık akımına göre İslâmiyet, bilime ve yeniliklere açık bir dindir; Batı'nın Müslümanlara üstünlüğünün sebebi İslâm'ın terakkiye mani olması değildir. Bunun başka sebepleri vardır. Kurtuluş için Batı'nın bilim ve tekniği alınmalı, fakat kültürü taklit edilmemelidir. Bu akım ülkemizde II. Abdülhamit tarafından desteklenmiş, özellikle 1908'den sonra daha da gelişmiştir. Şu halde Mehmet Şemseddin Günaltay'ın burada transliterasyonu verilen makalalerini de İslâmcılık akımı içinde değerlendirmekte beis görmemekteyiz. Makalelerin yayın tarihleri, konuları ve üslubu da bunu desteklemektedir.

Günaltay'ın Türk İslâm bilim tarihi literatüründeki yerini gösteren bu metinlerini Latin harflerine aktardığımız şekliyle veriyoruz. Sadeleştirme yapmadığımız için, bugün aşina olmadığımız sözcüklerin anlamlarını "Sözlük" başlığı altında alfabetik olarak arkaya ekledik.

Türk Tarih Kurumu'nun yirmi yıl başkanlığını sürdürmüş olan Mehmet Şemseddin Günaltay'ın bu makalelerini yayınlama kararı alan Türk Tarih Kurumu yetkililerine bu vefakâr icraatı hasebiyle teşekkürü borç biliriz.

Melek DOSAY GÖKDOĞAN

Ocak 2020

[1] Renan'ın konferansıyla ilgili yazılan savunma ve reddiyeler hakkında detaylı bilgi için bakınız; Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân*, 1996/2, 1-94.

GÜNALTAY HAKKINDA

Mehmet Şemseddin Günaltay, 1883 yılında Erzincan'a bağlı İliç ilçesinin Urik köyünde doğmuştur. İlk tahsilini doğduğu köyde almış ve ardından, Üsküdar'da Ravza-i Terakki'de Vefa İdadisi'nde eğitim görerek Dârü'l-Muallimin-i Aliye'nin (Yüksek Muallim Mektebi) fen kolundan mezun olmuş ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Lozan Üniversitesi'ne gönderilerek, burada Doğa Bilimleri bölümünü bitirmiştir. Yurda döndükten sonra Midilli İdadisi'nde ve Gelenbevi İdadisi'nde müdürlük yapmış, Midilli'de bulunduğu sıralarda *Sebîlürreşad* ekibine yazar olarak katılmıştır. 1913 yılında *İslâm Mecmuası*'nın çıkmasıyla İslâmcı-Türkçü diye adlandırılan ekip içindeki yerini almıştır. 1914 yılında Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde ve Süleymaniye Medresesi'nde medeniyet tarihi, dinler tarihi, İslâm kavimleri tarihi ve İslâm felsefesi dersleri vermiş ve 1923 yılında Darülfünun İlahiyat Fakültesi dekanlığına getirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecine şahit olan Günaltay, ilmi faaliyetlerinin yanı sıra siyasetle de ilgilenmiş, Millî Mücadele yıllarında Anadolu'daki hareketi destekleyerek 25 Kasım 1915'te İttihat ve Terakki Fırka'sından Ertuğrul (Bilecik) Mebusu seçilmesiyle siyasi hayatı başlamış, 1920 yılında Mebuslar Meclisi fesih oluncaya kadar bu görevini sürdürmüştür. 1918 yılında kurulan Teceddüt Fırkası'nın kurucuları arasına katılmış, 1923 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Cumhuriyet Halk Fırkası Sivas Mebusu olarak dâhil olmuş ve 1925 yılında İstanbul'da Belediye Encümeni Üyeliğine seçilmiştir. 1938-1954 yılları arasında yedi dönem Sivas, bir dönem de Erzincan Milletvekilliği ile mecliste yer almaya devam etmiştir. Hasan Saka Hükümeti'nin 1949 yılındaki istifası üzerine 15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti döneminin son başbakanlığını yapmıştır. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin oyların ço-

ğunluğunu almasıyla başbakanlığı son bulmuş ve Erzincan milletvekili olarak meclise devam etmiştir. 1954 seçimlerinde milletvekili seçilememiş, daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nde yöneticilik görevinin yanı sıra 1961 yılında İstanbul senatörü olmuştur. 19 Ekim 1961 tarihinde vefat etmiştir. Pek çok akademik ve idari görevde bulunan Günaltay'ın Türk Tarih Kurumu üyeliği ve başkanlığı bilim ve kültür dünyamız açısından önemlidir.

23 Nisan 1930 tarihinde Ankara'da Türk Ocakları binasında toplanan altıncı "Türk Ocakları Kurultayı", Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşunun başlangıcını oluşturur. Atatürk'ün isteğiyle kurultayın Aksaray delegesi ve Ankara Müzik Öğretmen Okulu tarih öğretmeni Afet İnan, Atatürk'ün de bulunduğu 28 Nisan pazartesi günkü Kurultay toplantısında söz almış ve Türk tarihinin geçmişini ve Türk ulusunun kurmuş olduğu büyük uygarlığı konu alan bir konuşma yaparak kırk imzalı bir önerge vermiştir. Bu önergede; "*Türk tarih ve medeniyetini ilmî surette tetkik etmek için hususî ve daimî bir heyetin teşkiline karar verilmesini ve bu heyetin azasını seçmek salahiyetinin Merkez Heyeti'ne bırakılmasını teklif ederiz*" deniliyordu. Afet İnan'ın konuşmasından sonra Türk Ocakları Yasası'na şöyle bir madde eklendi: "*Merkez Heyeti Türk tarih ve medeniyetini ilmî bir surette tetkik ve tetebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir Türk Tarih Heyeti teşkil eder*."[2] Bu karar çerçevesinde 16 üyeden oluşan bir "Türk Tarihi Tetkik Heyeti" teşkil edilmiş, heyet ilk toplantısını 4 Haziran 1930 tarihinde yapmış, yönetim kurulu ve diğer üyeleri seçilmiştir. Böylece Türk Tarih Kurumunun temeli atılmış oluyordu, fakat 29 Mart 1931 tarihinde Türk Ocakları'nın VII. Kurultayı'nda bu heyetin kapatılma kararı alınınca, bu defa 12 Nisan 1931'de "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" adı ile yeniden teşkilatlanmaya gidilmiş ve 1930'daki ilkeler temel alınarak Cemiyet faaliyetlerine devam etmiştir. Kurumun adı 1935 yılında "Türk Tarihi Araştırma Kurumu" olarak değiştirilmiş, daha sonra ise "Türk Tarih Kurumu"na çevrilmiştir.

Türk Tarih Kurumu'nun kurulduktan sonraki ilk işi liseler için bir

[2] Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s.3-4.

tarih kitabı hazırlamak oldu. Kurumun bu kitabı yazmakla görevli üyeleri arasında Günaltay da bulunuyordu. Liseler için yazılacak olan tarih kitabının İslâm Tarihi bölümüne Mustafa Kemal çok önem vermiş, nitekim bu bölümün önemli bir kısmını da kendisi yazmıştı. İlk önce Zakir Kadirî'ye yazdırılan bu bölümü beğenmemiş, bunun Şemseddin Günaltay tarafından yazılmasını istemişti. Kurum başkanı Tevfik Bey'e Yalova'dan yazdığı mektupta İslâm Tarihi notlarının bir uzmanın kaleminden çıkmışa benzemediğini belirtiyor ve şöyle diyordu: "*Her işin esas hedefine kısa ve kestirme yolundan varmak şayanı arzu olmakla beraber yolun makul ve mantıki ve bilhassa ilmi olması şarttır*". Gazi Mustafa Kemal bu notların tetkikten geçirilmesi gerektiğini belirterek, "*Emevi Saltanatı ve ondan sonraki devirler Şemseddin Beyefendi tarafından hazırlanır. Benim de vaktim olursa ben de meşgul olurum*" demiştir. Atatürk'ün 23 Ağustos 1931'de yazdığı mektup ise şöyle başlıyor: "Şemseddin Bey'in hazırladığı notlarından okuduğum kısımlarını fevkalade enteresan ve kıymetli buldum. Bunlardan mülhem olarak yeniden size verdiğim notlara ufak bir ilâve yaptım"[3]. Bu eser kısa süre içinde tamamlanarak Milli Eğitim Bakanlığı'nca bastırılmıştır. Bunu, ortaokul ve ilkokullar için hazırlanan tarih kitapları izlemiştir.

Atatürk, yeni tarih görüşünün ve tarih öğretiminde tutulacak yolun öğretmenlere anlatılması için Tarih Öğretmenleri Kursu adı altında bir kurs düzenlemiş ve kursa daha sonra "Birinci Türk Tarih Kongresi" adı verilmiştir. 2-11 Temmuz 1932'de toplanan kongreye Günaltay "İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii"[4] adlı tebliğ ile katılmıştır. Bildiride uzun devirler dünyanın en yüksek medeniyeti olan, Batı medeniyetinin temelinde yer alan İslâm medeniyetini kuranlar ve yükseltenlerin Araplar ve İranlılar olduğu iddiasını tartışmıştır. Bu anlamda Türklerin mevkiini belirlemeyi milli borç olarak görmüştür. Türk zekâ ve irfanında İslâm medeniyetinin ne derece önemli olduğunu araştırmıştır. Ve bu mevzu ile Leon Kahon'un "*Eğer Türklerin himmeti olmasaydı, İslâm medeniyeti o kadar ıttıla etmez, o derece vasi*

[3] Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s.8-9.

[4] I.Türk Tarih Kongresi, *Konferanslar ve Müzakere Zabıtları*, Maarif Vekâleti ve Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir; 1937, s.289-306.

iklimlere dağılmazdı"[5] cümlesinin ne kadar doğru bir sav olduğu üzerinde durmuş ve bu savı örneklendirmiştir.

I. Türk Tarih Kongresinden sonra, Türk tarihiyle ilgili araştırma ve belgelerin verdiği sonuçları Türk bilim çevrelerinin yanı sıra dünyaya da duyurmak maksadıyla II. Türk Tarih Kongresi yapılmıştır. Günaltay bu kongreye ise "İslâm Dünyası'nın İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?"[6] başlıklı tebliği ile katılmıştır. Bu bildiride, dokuzuncu ve onuncu asırlarda İslâm Dünyasının doğusunda büyük bir ivme kazanan ilim hareketinin sonraki asırlarda duraklaması ve Doğunun yavaş yavaş ağırlığı artan bir cehalet kâbusuyla örtülmesi keyfiyetini Selçuk istilâsının bir sonucu olarak görmenin ve göstermenin ne denli yanlış olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.

17 Aralık 1941 tarihinde sağlık problemlerinden dolayı kurum başkanı Hasan Cemil Çamlıbel istifasını sunmuş ve bu istifa kabul edilerek yerine Şemseddin Günaltay getirilmiştir. Günaltay'ın Türk Tarih Kurumu başkanı olmasından sonra III. Türk Tarih Kongresi 15 Kasım 1943 tarihinde Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde toplanmıştır. Günaltay bu kongreye açış nutku ile katılmıştır. Ayrıca bu kongrede Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarını gösteren bir sergi de düzenlenmiştir.

Bu kongreden sonra ilmi çalışmalar hızla devam etmiş ve bu çalışmaları toplu bir şekilde ilim âlemine ve aydınlara tanıtmak için 10-14 Kasım 1948 tarihinde Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde IV. Türk Tarih Kongresi toplanmıştır. Bu kongreye Söylev ve Kapanış Nutku ile katılan Günaltay, bu söylev ve nutuklarda milli onur, milli hareket gibi kavramlar üzerinde durmuş ve gençliğin ülkeye bağlılığında, Türklüğe inanışında bilginlere büyük görevler düştüğünden söz etmiştir. Günaltay, 12-17 Nisan 1956'da düzenlenen V. Türk Tarih Kongresine ise söylev ile katılmıştır. Kuruluş safhasında üye olarak bulunduğu ve daha sonraki dönemlerde başkanlığını yaptığı

[5] Günaltay, *İslâm Medeniyetinde Türklerin Mevkii*, Maarif Vekâleti, Türk Tarih Cemiyeti, Ankara 1932, s.289.

[6] Şemseddin Günaltay, "İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?", *Belleten*, II,5,6, s.73-88.

kurumun VI. Türk Tarih Kongresine beklenmedik ölümü nedeniyle katılamamıştır.

Temel bilimler eğitimi almış olmasına karşın, alanında söz sahibi bir tarihçi olarak Günaltay'ın burada yayınlanan bilim tarihi makalelerinin yer aldığı *Sebîlürreşâd* dergisi yayın hayatına *Sırat-ı Müstakim* ismiyle başlamış, 182 sayı bu isimle çıktıktan sonra *Sebîlürreşâd* adıyla yayın hayatına devam etmiştir. Döneminin önemli yayın organı olan bu dergi, 27 Ağustos 1908 - 5 Mart 1925 yılları arasında 182 sayısı *Sırat-ı Müstakim*, sonraki 459 sayısı ise *Sebîlürreşâd* adıyla olmak üzere 641 sayı yayınlanmıştır. Siyasi sebeplerle kapatılan dergi 23 yıl süren mecburi bir aradan sonra 1948-1966 yılları arasında yine *Sebîlürreşâd* adıyla 362 sayı daha çıkmıştır.

Dergide daha çok İslâm dininin müdafaası yapılmış ve dergi bir İslâm davası olarak görülmüştür. Bugün, ilim hazinesi ya da yakın tarihimizin canlı şahidi olarak tanımlanan dergide ayrıca tefsir ve hadise dair önemli konular, toplumsal ve felsefi meseleler, tarih ve edebiyata dair bahisler, ilim ve düşünce hayatına dair görüşlere de yer verilmiştir.

İslâm Dünyası'nın bilim ve felsefesine dair tafsilatlı araştırmalar yapan Günaltay, bu dergide bir dizi bilim tarihi makalesi yayınlamıştır. Bunlar, şu başlıkları taşımaktadır: "Gazalî", "İslâm'da Fen ve Felsefe", "İbn Cezle", "Fenniyât (Fennin Sâha-ı Ittılâı)", "İslâm'da Fen ve Felsefe", "Beşinci Asr-ı Hicride Mısır (İbn Rıdvân, Ali bin Süleymân, Emir Mahmudi ed-Devle Ebû'l-Vefa Mübeşşir bin Fâtik, Ebû'l Kâsım Ammar bin Ali el Mevsılî)", "Müessesât-ı İlmiyyeden Kütüphâneler", "Rasathâneler (İslâm'da İlm-i Heyet ve Rasathâneler, Rasathâneler)", "Müessesât-ı Fenniyyeden Hastahâneler (Bağdât Bîmâristânları, Meyyâfârîkîn Bîmârhânesi, İran Taraflarında Tesis Edilen Bîmâristânlar, Suriye'de Müesses Bîmâristânlar, Şâm)."

Eserlerinin çoğunda dile getirmiş olduğu İslâm dininin ilmi gelişmeye bir engel teşkil etmediği yönündeki tezini bu makalelerinde de vurgulamıştır. Geçmiş yüzyılların İslâm Dünyası'ndaki ilmi zenginliği sürekli yinelemiş ve bugün bizden ileri olan Avrupa medeniyetlerinin o devirlerde bizden beslendiğini ifade etmekten çekinmemiştir.

Günaltay'ın bu yazılarından ve Türk Tarih Kongrelerinde sunmuş olduğu tebliğlerden, onun tarih araştırmaları literatürüne Türk-İslâm bilim tarihi yazınını da eklemiş olduğu anlaşılmaktadır. Türk bilim tarihi yazıcılığındaki yerinin, araştırmacı olmaktan çok savunmacı bir nitelikte olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Kendisi profesyonel bir bilim tarihçisi olmadığından, bu konuda ikincil kaynakları kullanmış ve Atatürk'ün Türk Tarih Tezi çerçevesinde Batılı yazarlar tarafından yazılmamış Türk tarihini incelerken, bir taraftan da Müslümanların medeniyete katkılarını göstermeye çalışan bu makalelerini yayınlamıştır.